

Καὶ γιὰ τὸν Mazzini, βέβαια, —ό δόποῖς ἐπεδίωκε ἀνάλογους πολιτικοὺς στόχους—, δὲ Θεὸς δὲν εἶναι παρὰ τὸ «συναίσθημα τοῦ θεοῦ», τὸ δόποῖο μάλιστα διαδραματίζει καὶ τὸν πλέον ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν πραγμάτωση τῆς «προόδου» καὶ τῆς «έλευθερίας». Τὸ συναίσθημα αὐτό, ὅμως, ἔχει μονάχα μία διαμεσολαβητικὴ λειτουργία, —ή δόποία ἀκυρώνει κάθε ἄλλη διαμεσολαβητικὴ ἔγκόσμιων ἐκκλησιαστικῶν τύπων (Πάπας, Ἱερεῖς χλπ)—, ἀνάμεσα σὲ μία παγκόσμια ἴδεώδη ἀρμονία καὶ στὴν ἀνθρωπότητα, τὰ δόποῖα —μὲ ἀρχετὰ πανθεῖστικὸ τρόπο— θεωροῦνται ὡς δὲ ἴδιος δὲ Θεὸς σὲ ἀπειρο καὶ πεπερασμένο ἐπίπεδο ἀντίστοιχα. Γιὰ τοῦτο, ή πρόοδος καὶ ή έλευθερία ὀφείλουν νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο δχι τόσο μέσω τῶν ἀτόμων ὃσο μέσω τῶν λαῶν, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὰ θεμελιωδέστερα στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπότητος²³.

Ἐχεῖνοι, ὡστόσο, ποὺ τὴν περίοδο αὐτὴ θὰ ἐπιχειρήσουν μὲ τὸν πλέον συστηματικὸ καὶ πολύπλοκο τρόπο νὰ συνάψουν τὴν ἔννοια τῆς έλευθερίας μὲ τὶς ἀρχὲς μιᾶς ἰσχυρῆς ὀντολογίας μὲ φυχολογικὲς προϋποθέσεις σὲ ὅλο τὸ εὖρος καὶ τὴν ἔξελικτικὴ πορεία της (στῆγμα τῆς δόποίας εἶναι ή ὑπέρβαση τοῦ φυσικοῦ καὶ αἰσθητοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν αὐτοσυνείδηση), —στὴν προσπάθειά τους νὰ ὑπερβοῦν τὴν μηχανοκρατικὴ σκέψη τοῦ Διαφωτισμοῦ, νὰ συμφιλιώσουν τὴν ἀτομικότητα μὲ τὴ συλλογικότητα καὶ νὰ θεμελιώσουν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀστικὲς δξίες σὲ πραστικὰ πρότυπα ζωῆς καὶ πολιτικῆς—, ήσαν οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι Schelling καὶ Hegel. Πρᾶγμα τὸ δόποῖο θὰ διαφανεῖ παρακάτω κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὶς ἀπόψεις τόσο τοῦ Στρατούλη ὃσο καὶ τοῦ Γρασιάτου²⁴. Προη-

23. Πβ. L. LA PUMA, *Il socialismo sconfitto: Saggio sul pensiero politico di Pierre Leroux et Giuseppe Mazzini*, Milano, F. Angeli 1984, σσ. 84/5, σημ. 26, 103 x.é. 107 x.é., 112 x.é. Πβ., ἐπίσης, A. ΛΙΑΚΟΥ, ἐνθ' ἀν., σσ. 51 x.é.

24. Γιὰ τὸν διαφορετικό —γνωστὸ ἥδη— τρόπο μὲ τὸν δόποῖον δὲ Schelling καὶ δὲ Hegel θεμελιώνουν τὴν σχέση πνεύματος καὶ έλευθερίας, πβ. ἀναλ. F. W. SCHELLING, *System des transzendentalen Idealismus, Schellings Werke* (herausg. von M. Schröter), Bd. 2, München, C.H. Beck - R. Oldenbourg 1965, passim. G. W. F. HEGEL, *Wissenschaft der Logik, G. W. F. Hegel Werke*, Bd. 5-6, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1986, passim, Ἑλλ. μτφ. *Η Επιστήμη της Λογικής*, Γ. ΤΖΑΒΕΛΑ, 'Αθήνα, Δωδώνη 1991, passim. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Phänomenologie des Geistes, G. W. F. Hegel Werke*, Bd. 3, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1986, passim, Ἑλλ. μτφ. *Φαινομενολογία του πνεύματος*, Δ. ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, 'Αθήνα, Δωδώνη 1993, passim. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, G. W. F. Hegel Werke*, Bd. 12, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag 1985, passim, Ἑλλ. μτφ. *Φιλοσοφία της ιστορίας*, ΑΙΜ. ΜΑΝΟΥΣΗ, 2ος τόμος, 'Αθήνα, Νεφέλη 1980, passim.

γουμένως, δύμας, δρεπάνουμε νὰ προσεγγίσουμε μὲ συντομία τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο ἐτίθετο τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τὴν περίοδο αὐτὴ στὸν Ἑλλαδικό χῶρο.

2. Ἡ Ἑλληνικὴ θέση τοῦ προβλήματος

Στὴν Ἑλλάδα, τόσο κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας (1600-1855) ὅσο καὶ σὲ μεγάλο διάστημα τῆς δεύτερης (1855 ἔως σήμερα), ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς ἐλευθερίας ἐπιδιώκεται ἀκατάπαυστα ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, καθόσον πάντοτε συνδέεται, ἀμεσαὶ ἢ ἔμμεσα, μὲ τὴν παρώθηση τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους, —στὴν προεπαναστατικὴν ἐποχήν—, καὶ τῆς συστάσεως καὶ ἀνασυγχροτήσεως αὐτοῦ— στὴν μετεπαναστατική. Μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι, κατὰ τὴν πρώτη περίοδο, τῆς ὅποιας τὸ μεγαλύτερο τμῆμα ἀποτελεῖ πρετοιμασία (1670-1774: ἐποχὴ Φαναριωτῶν), χορύφωση (1775-1821) ἢ ἐπίλογο (1821-1855) τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί, συνεπῶς, ἀπόρροια τῶν ἴδεῶν χυρίως τῶν Γάλλων Διαφωτιστῶν καὶ τοῦ Kant²⁵, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στηρίζεται κατὰ κύριο λόγο σὲ ἐμπειρικὰ θεμέλια (συχνὰ μὲ ἀφετηρία τὶς σχετικὲς ἀριστοτελικὲς ἀπόφεις συνηγοροῦσες ὑπὲρ τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους) καὶ κατὰ δεύτερο μόνο λόγο (ἴσως καὶ συμβατικά) στὶς ἀρχὲς τῆς 'Ορθοδοξίας' ἀντίθετα, τουλάχιστον στὰ πενήντα περίπου χρόνια τῆς δεύτερης περιόδου, —σὲ συστοιχία μὲ τὴν ἀνάλογη γενικότερη ἀλλαγὴ πού ἐπισυμβαίνει στὴν Εὐρώπη καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σχετικὴ πνευματικὴ χόπωση τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τὸν Ἀγῶνα—, θεμελιώνεται εἴτε σὲ ἀμιγῶς πνευματοκρατικὲς εἴτε σὲ σχετικῶς πανθεϊστικές (ἔγελιανίζουσες) ἀρχές, μὲ βάση τὶς ὅποιες ἡ 'Ορθοδοξία παίρνει ἀνάλογα ἡθική-πνευματικὴ ἢ κοινωνική-ριζοσπαστικὴ διάσταση.

Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, δὲν εἶναι παράδοξο πού, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἥδη τῶν Φαναριωτῶν, ὁ Νικόλαος Μαυροχαρδᾶτος (1680-1730) στὸ ἔργο του *Περὶ τῶν καθηκόντων βίβλος* (αφιθ') τονίζει ὅτι ἡ «θέλησις» ἢ ἡ «βούλησις», ἡ ὅποια ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση της εἶναι πρωταρχικῶς ἐλεύθερη μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν θέλει νὰ ὑποτάσσεται χωρὶς δίκαιο λόγο σὲ κανέναν («ὅ γὰρ ἐκ φύσεως εὖ διακείμενος οὐδενὶ ὑποτάσσεσθαι

25. Στὸ σημεῖο αὐτὸν υίοθετῶ τὸν σχετικὸ διαχωρισμὸ τοῦ Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, ἐνθ' ἀν., σσ. 3 κ.ἐ.

βούλεται»), ἀποτελεῖ τὸ ἀποκλειστικὸ ὀντικείμενο τῆς ἡθικῆς φιλοσοφίας («Ἡ ἡθικὴ φιλοσοφία περὶ τὴν τοῦ ὀνθρώπου θέλησιν καταγίνεται»). Ἡ «θέλησις», ἐντούτοις, δὲν καθίσταται πλήρως ἐλεύθερη παρὰ μονάχα μὲ τὴν συνέργεια τοῦ «όρθιοῦ λόγου» (μὲ τὴν ἔννοια ποὺ αὐτὴ ἔχει στὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν), ὁ δποῖος τὴν «διαχυβερνᾶ», καὶ διευθύνει: καθὼς αὐτῇ ἔχει ὡς κέντρα της τὰ πάθη («οίονεὶ δὲ κέντρα τῆς θελήσεως εἰσὶ τὰ πάθη»), τὴν ὁδηγεῖ σὲ μία «αἴρεσιν» τῶν «κακῶν» παθῶν (πνευματικῶν, ψυχικῶν) καὶ σὲ μία ὑποβίβαση τῶν «κακῶν» (σωματικῶν) καὶ, κατ' ἐπέκταση, στὸ «ἀγαθόν» ἢ «καλόν» μὲ τὴν (στωϊκή) ἔννοια αὐτοῦ: «ὅ πραχθὲν εὔλογον ἔσχε ἀπολογισμόν»²⁶.

Τὴν ἴδια περίοδο, ὁ Βικέντιος Δαμοδός (1679-1752) στὸ ὀνέχδοτο μέχρι σήμερα ἔργο του Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς θεωρεῖ, ὅπως καὶ «οἱ Θωμισταί», ὅτι ἡ ὀνθρώπινη ψυχὴ ἐμπεριέχει δύο δυνάμεις, «τὴν διάνοιαν, δποῦ καὶ νοῦς λέγεται» καὶ «τὴν θέλησιν, δποῦ καὶ βούλησις ὀνομάζεται»· μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι, σὲ ὀντίθεση πρὸς τοὺς Θωμιστές, πιστεύει πῶς ὁ νοῦς καὶ ἡ θέληση δὲν εἶναι ξεχωριστὲς δυνάμεις τῆς ψυχῆς· ὀντίθεται, συμπίπτουν, καθόσον «ἡ ἴδια ψυχὴ εἶναι δποῦ νοεῖ καὶ θέλει»· συνεπῶς, κάθε διαχωρισμός τους εἶναι συμβατικός («διαιροῦνται μόνον νοερῶς»). Ο Δαμοδός δέχεται, ὥστόσο, τὴν ἀποψη τοῦ Descartes, ὅτι «μόνη ἡ θέλησις εἶναι δραστικὴ καὶ ἐνεργητικὴ καὶ ὁ νοῦς εἶναι παθητικός», καθότι «μόνον ... ὁ θεὸς ἔχει ἐνεργητικὸν τὸν νοῦν» καὶ «κάθε κτιστὸς νοῦς εἶναι παθητικός», ὀντιτιθέμενος ἔτσι στὴν ἀριστοτελικὴ ὀντιληφὴ ὅτι «εἶναι ἄλλος νοῦς δραστικὸς καὶ ἐνεργητικὸς καὶ ἄλλος παθητικός». Σὲ ὅτι ἀφορᾶ τὴν ἐλεύθερία τῆς βουλήσεως, ἡ δποία δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐλεύθερία τοῦ νοὸς καί, κατ' ἐπέκταση, τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς, τούτη ὀρίζεται ὡς «ἡ αὐτὴ ψυχὴ, εἰς δσον δίχως ὀνάγκην καὶ βίαν ἐπιθυμεῖ τὸ ἀγαθὸν καὶ φεύγει τὸ κακόν»· καθόσον, ἄλλωστε, ἡ βούληση καθ' ἔαυτὴ εἶναι ἡ «δύναμις, μὲ τὴν δποίαν ἡ ψυχὴ ἐπιθυμεῖ κοινῶς τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀποστρέφεται τὸ κακὸν κοινῶς»²⁷.

Τὴν ἀριστοτελικὴ διάχριση μεταξὺ ἐνεργητικοῦ καὶ παθητικοῦ Νοὸς

26. Πβ. Ν. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ, *Περὶ τῶν καθηκόντων βίβλος χλπ.*, 'Ἐν τῇ σεβασμίᾳ Μονῆ τῶν 'Αγίων Πάντων τῇ ἐν Βουκουρεστίῳ, "Ἐτεὶ ἀπὸ Θεογονίας αφιθ' κατὰ μῆνα Δεκέμβριον, σσ. ε' χ.ἐ., χζ' χ.ἐ.

27. Πβ. Β. ΔΑΜΟΔΟΥ, *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς. Μεταγραφὴ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ ἀπὸ τὸν κώδικα 465, φ. 73-122 Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ 'Αγίου Όρους (ἀνέχδοτο)*, σσ. 92 χ.ἐ.

δέχεται, ἀντίθετα, κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806)²⁸. Ὁ ἴδιος, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ ἴδιαίτερα τὴν ἐλευθερία ὅχι μόνον τοῦ νοὸς ἀλλὰ καὶ τῆς βουλήσεως, ἀχολουθεῖ πιστὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν ὅποιο παραλαμβάνει αὐτούσιο καὶ τὸν ὅλο πίνακα τῶν φυχικῶν δυνάμεων²⁹. Πιστός, θύμως, ταυτόχρονα καὶ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση, —γεγονὸς ποὺ τὸν καθιστᾶ ἔτσι ὑπόδειγμα ἵσως ἐκλεκτικοῦ φιλοσόφου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς—, δὲν ἀποδέχεται ὅτι ὁ «ἐν ἐνεργείᾳ Νοῦς» εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερος, «καίτοι αὐτοκίνητος» σὲ μεγάλο βαθμὸ καί, βεβαίως, πολὺ πιὸ «αὐτοκίνητος» ἀπ’ ὅ,τι ἡ Ὑλη (καθότι στηριζόμενος στὴν «Συνείδησιν»). διάκριση ποὺ θὰ συναντήσουμε μὲ ἔντονο τρόπο στὸν Jouffroy καὶ στὸν Στρατούλη· ὁ Νοῦς εἶναι, τελικά, «πάντοτε ἐτεροκίνητος», κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἀποτελεῖ ἀπαύγασμα τοῦ Θεοῦ, ὁ δοποῖος «Ἀναρχος καὶ αἰώνιος εἰς ἐστὶ καὶ μόνος»³⁰.

Τὴν ἀποφῆ ὅτι, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Θεὸν ποὺ μόνον αὐτὸς εἶναι ἄμεσα ἐλεύθερος, ὁ ἀνθρωπὸς κατακτᾷ τὴν ἐλευθερία ἔμμεσα (στὴ «μετὰ θάνατον ἀντίδοσιν») καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἐλευθερία, ὅπως καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀθανασία τῆς φυχῆς, ἀποτελεῖ «ἰδέαν» τῆς «Ἀποκαλύφεως» καὶ σὲ καμμία περίπτωση τῆς Λογικῆς, ἐπιχειρεῖ νὰ θεμελιώσει, κατὰ τὴν ἀμέσως ἐπομένη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας (1775-1821), —κατὰ τὴν δοποία ἐπιχράτεῖ ἡ ἐπίδραση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant καὶ τῶν Ἐγχυκλοπαιδιστῶν—, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (1767-1869) στὸ ἔργο του Ἀληθῆς Εὐδαιμονίας ἀχολουθώντας ὡς ἔναν βαθμὸ τὴ σχετικὴ ἀντίληψη τοῦ Kant, τὴν δοποία, τελικά, ὑπερβαίνει μέσω τῆς ἀμιγοῦς πίστης του στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Ἀντίθετα, στὴν ἐδῶ ζωὴ ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι ἀνελεύθερος. Ἡ εὐδαιμονία, ὡς ἐκ τούτου, ποὺ τὴν περίοδο αὐτῇ ἀρχίζει ἥδη νὰ γίνεται βασικὸ αἴτημα τῆς ἡθικῆς καὶ ἔσχατη ἀπόληξη τῆς ἐλευθερίας, ἐπιτυγχάνεται μόνον στὴ μετὰ θάνατον ζωή³¹. Πιὸ

28. Πβ. Εγγ. ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ, Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνεργανισθεῖσα χλπ., Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ Βρεττοπφ. "Ἐτει αφεῖς" [1766], σσ. 112 χ.ξ.

29. Αὐτόθι, σ. 115, σημ. 8.

30. Πβ. Εγγ. ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ, Κατὰ τοῦ τῶν Ὀχελλιτῶν Συστήματος τοῦ περὶ τῆς τοῦ Παντὸς Φύσεως (Ἀδολεσχία Φιλόθεος... χλπ.), Ἐκδοθεῖσα Δαπάνη τῆς Αὐταδελφότητος τῶν Κυρίων Ζωσιμαδῶν, Ἐπιστασίᾳ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, 1801, σσ. 358 χ.ξ. (ἡ ὑπογρ. τοῦ ἰδίου).

31. Πβ. Αθ. ΨΑΛΙΔΑ, Ἀληθῆς εὐδαιμονία χλπ., Τόμος Α', Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1791, Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Ἰωσήφ τοῦ Βαουμαϋστέρου, σσ. 312 χ.ξ.

πιστὸς στὴ φιλοσοφία τοῦ Kant καὶ πολλῶν ὀπαδῶν του (χυρίως τοῦ Krug), ἀποδεικνύεται τὴν ἴδια ἐποχή —καὶ ὅχι μόνον ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐλευθερία— ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας (1777-1836). Γι' αὐτόν, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Kant, ἡ ἐλευθερία εἶναι αἴτημα κατ' ἀρχὴν τοῦ «ἡθικοῦ λόγου» (πρακτικοῦ λόγου) καὶ ἔγχειται στὴν ὑποταγὴ τῆς «θελήσεως» στὸν ἡθικὸν νόμο, ποὺ εἶναι ὁ «ὑπέρτατος τῆς ἀρετῆς νόμος» καὶ ποὺ διατυπώνεται ὡς ἔξῆς: «Πράττε συμφώνως μὲ τὴν ἀξίαν λογικοῦ ὄντος, ἥγουν εἰς τρόπον, ὡστε δλα τὰ δόγματα τῆς θελήσεως σου νὰ φανερώνονται ὡς νόμοι δι' δλους τοὺς λογικοὺς ἀνθρώπους»³².

Στὴν ἐλευθερία ὡς ἀπόρροια τοῦ «ἡθικοῦ νόμου» ἀναφέρεται, τὴν ἴδια περίοδο, ἔνας ἄλλος σημαντικὸς Νεοέλληνας φιλόσοφος, ὁ Βενιαμίν Λέσβιος (1762-1824). Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτός —καὶ γιὰ τοῦτο, ἄλλωστε, ἀσκησε δριμείᾳ χριτικὴ στὶς ἀνάλογες θέσεις τοῦ Ψαλίδα—, καθὼς μάλιστα παρουσιάζεται ὡς ὀπαδὸς ἐνὸς ἰσχυροῦ «βουλησιοχρατικοῦ ρεαλισμοῦ» ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Maine de Biran καὶ ποὺ θεμελιώνεται στὴν ἀρχὴ ὅτι «ἔγὼ εἶμαι οὐδὲν ἄλλο ἢ βούλησις καὶ πρᾶξις»—, δὲν ἀνάγει τὸν ἡθικὸν νόμο καί, ἔτσι, τὴν ἐλευθερία σὲ κάποιον Λόγο ἢ (τουλάχιστον ἀμεσα) στὴν Ἀποκάλυψη, ἀλλὰ στὴν φυχὴ ἢ ὅποια βρίσκεται σὲ ἀμεσότατη διαπλοκὴ μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Μόνο μέσω μιᾶς τέτοιας ἐλευθερίας ἐπιτυγχάνεται γιὰ τὸν Βενιαμίν ἡ εύδαιμονία καὶ ἡ τελικὴ ἀπελευθέρωση καὶ ὀνοικοδόμηση τοῦ ἔθνους, μολονότι ἡ ἡθικὴ ἐλευθερία δὲν συνεπιφέρει πάντοτε τὴν πολιτικὴ καὶ τὸ ἀντίθετο³³.

32. Πβ. Κ. ΚΟΥΜΑ, Σύνταγμα φιλοσοφίας κλπ., Τόμος πρῶτος Περιέχων 'Εμπειρικὴν Ψυχολογίαν καὶ Κρηπίδα τῆς Φιλοσοφίας, 'Ἐν Βιένη τῆς Αύστριας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωαν. Βαρθ. Τεσεβεκίου, ΑΩΗ', τ. 4, σσ. 158-159 (ἢ ὑπογρ. τοῦ ἴδιου). Πβ. καὶ ΙΜΜ. KANT, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Kant's Werke, (herausg K. Vorländer), Hamburg, F. Meiner verl., σσ. 52 κ.ἐ., Ἑλλ. μτφ., Τὰ Θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν, Δ. ΤΖΑΒΑΡΑ, 'Αθήνα, Δωδώνη 1984, σσ. 70 κ.ἐ.

33. Πβ. Β. ΛΕΣΒΙΟΥ, Στοιχεῖα Ἡθικῆς κλπ., Εἰσαγωγή-Σχόλια-Κριτικὸν Υπόμνημα P. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν 1994, σσ. 47 κ.ἐ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς, 'Ἐν Βιένη τῆς Αουστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σνείρερ 1820, σ. 275. Πβ. καὶ M. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, «Βενιαμίν ὁ Λέσβιος: Ἐλευθερία, ἡ δύναμη τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ αὐτεξουσίου», Δευκαλίων 21 (1978), 102 κ.ἐ., 111 κ.ἐ., 225 κ.ἐ. Πβ., ἐπίσης, ἀναλ. A. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Φύση καὶ ἐλευθερία κατὰ τὸν Βενιαμίν Λέσβιο, στὸ συλλ. ἔργο (Γ. ΒΛΑΧΟΣ-Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-Α. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ-Ρ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ), 'Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸν στοχασμό, 'Ημίτομος πρῶτος: Δέκατος ἔνατος αἰών, 'Αθῆναι, Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ελληνικῆς Φιλοσοφίας 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν 1996, σσ. 186 κ.ἐ.

Μὲ ἀνάλογο, —ἄν καὶ λιγότερο περίπλοκο καὶ περισσότερο ἐμπειρικό—, τρόπο δρίζει τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος Νεόφυτος Βάμβας (1770-1855), ὁ ὅποῖος ἐμπνέεται χυρίως ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀπόφεις τοῦ Thurot. Κατὰ τὸν Βάμβα ἡ βούληση ὡς φυχική-πνευματικὴ δύναμη, ὥπως καὶ ἡ συνεπόμενη ἐλευθερία ποὺ τὴν διαχρίνει, δὲν εἶναι σὲ καμμία περίπτωση μεταφυσικὸ χαρακτηριστικό ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἐλευθερία συνιστᾶ περισσότερο μία ἐπίπονη κατάκτηση παρὰ ἔνα a priori δεδομένο³⁴. Πιὸ συγχεκριμένα, γιὰ τὸν Βάμβα ἡ ἀνάδειξη τῆς βουλήσεως εἶναι ἀνάδειξη τῆς «ἐλευθερίας» ἡ, καλύτερα, τῆς «ἡθικῆς ἐλευθερίας»³⁵. Ἀρχεῖ νὰ μὴν ἐμποδισθεῖ τὸ ἴδιο τὸ «πραχτέον» (ἡ ἐπιλογὴ μιᾶς πράξεως γιὰ οἰδήποτε αἴτιο) εἴτε ἀπὸ «ἔξωτερικὴ ἐναντιότητα» εἴτε ἀπὸ «ἔσωτερικὴν ὕθησιν»³⁶. Ἡ ἡθική, ἐντούτοις, ἐλευθερία στηρίζεται κατὰ κύριο λόγο στὴ δεύτερη προϋπόθεση· γιὰ τοῦτο, ἀποκαλεῖται καὶ «αὐτεξούσιον»· χαρακτηρίζεται, δηλαδή, ὡς «δυνατότης τοῦ ἀνθίστασθαι εἰς τὴν βίαν τῆς ἐπιθυμίας ἢ τῆς χρείας, καὶ ἐν γένει τῆς ἔσωτερικῆς ὕθησεως τῆς γενομένης εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἐνεργεῖν»³⁷. Ἐὰν μάλιστα ἐκληφθοῦν ὡς θεμελιώδης προσδιορισμὸς τῆς θελήσεως οἱ «νόμοι τοῦ χρέους»³⁸, καὶ ἀκριβέστερα οἱ νόμοι ποὺ εύνοοῦν «τὴν στιγμὴν, τὴν κοινὴν ὑπόδειξιν, τὴν εὔζωίαν», μάλιστα τὴν «χαμένην», καὶ τὴν «εὔχαριστην τῆς συνειδήσεως»³⁹ κι ἄν τοῦτα μεταβληθοῦν σὲ «σύστημα ἔξεων ὅρθῶς κανονισμένων», τότε ἡ ἐλευθερία παίρνει τὴν ὕψιστη μορφή της, ἔχείνη τῆς «ἀρετῆς» (ποὺ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἢ «ἔξις»), γεγονὸς ποὺ συνεπιφέρει τὴν «εὔδαιμονίαν» τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ ἔθνους⁴⁰.

Τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὔδαιμονίαν θὰ ἀναγάγει, τέλος, σὲ θεμέλιο καὶ στόχο τῆς ἐλευθερίας, στὴν ὅποια καὶ προσδίδει κατὰ κύριο λόγο πολιτικὴ διάσταση, ὁ ἀρχηγέτης τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἐνὸς τέτοιου ἐγχειρήματος, ὁ

34. Πβ. N. ΒΑΜΒΑ, *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, ἔκδοσις δευτέρα, 'Εν Ἀθήναις, τύποις X. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως 1856, σ. 222, x.ε., 324 x.ε. ·Πβ. ἐπίσης A. ΓΛΥΚΟΦΡΥΝΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, 'Ο Νεόφυτος Βάμβας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας, στὸ ἔργο 'Η ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸ στοχασμό, ἐνθ' ἀν., σ. 127 x.ε.

35. Πβ. *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας*, ἐνθ' ἀν., σ. 327 (ἢ ὑπογρ. τοῦ ἴδιου).

36. Αὐτόθι, σ. 227.

37. Αὐτόθι, σ. 227 (ἢ ὑπογρ. τοῦ ἴδιου).

38. Αὐτόθι, σ. 325.

39. Αὐτόθι, σ. 328 (οἱ ὑπογρ. τοῦ ἴδιου).

40. Αὐτόθι, σ. 328 (ἢ ὑπογρ. τοῦ ἴδιου).

Κοραῆς θὰ στηριχθεῖ σ' ἔναν ἀρχετὰ ἐπιτυχὴ καὶ πρωτότυπο συνδυασμὸν τῶν σχετικῶν ἀντιλήφεων τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶν Στωϊκῶν, τῶν Γάλλων Ἐγκυροπαιιδιστῶν καὶ τῶν Ἰδεολόγων. Κατὰ τὸν Κοραῆ ἡ ἐλευθερία ἔγκειται, πρῶτον, ὅπως καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴν «προαίρεσιν» τῆς «χαλῆς» πράξεως μὲ βάση «συλλογισμόν» καὶ «βούλησιν»⁴¹. Ἡ ὑφιστη «χαλῆ» πράξη, (ἀρετῇ) δὲν μπορεῖ, ἐντούτοις, νὰ εἶναι ἄλλη, —σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Ἀριστοτέλη χυρίως—, παρὰ ἡ φροντίδα «τῆς κοινῆς ὠφελείας»⁴² ἢ τοῦ «κοινοῦ συμφέροντος»⁴³ (μὲ ὄρους τοῦ Rousseau, τῆς «κοινῆς θελήσεως»⁴⁴). τοῦτο, μὲ τὴν σειρά του, καθὼς καλλιεργεῖται μέχρι ποὺ ἀποβαίνει «ἔξι», δὲν μπορεῖ νὰ στηρίζεται παρὰ μονάχα στὴ δικαιοσύνη, ἐννοούμενη —εἴτε μὲ βάση τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία εἴτε μὲ βάση τὸν Χριστιανισμό⁴⁵— ὡς ὑπέρβαση τῆς «περιφιλαυτίας» (οὐδὲν ὅμως καὶ τῆς νομίμου φιλαυτίας⁴⁶) πρὸς τὴν φροντίδα τοῦ πλησίον καὶ ὅπωσδήποτε —σύμφωνα μὲ τὸν Bentham— ὡς θεληματικὴ ἀκύρωση-θυσία τῆς «ἄκρατου ἐλευθερίας» ποὺ βρίσκεται μόνο «εἰς τὴν κατάστασιν τῆς φύσεως». γεγονὸς ποὺ καθιστᾶ σταδιακὰ τοὺς πολίτες ἵκανοὺς νὰ συμβιώσουν στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς κοινωνίας μὲ βάση, ἀφενός, τὸν Νόμον, χάρη στὸν δποτὸ ἀσκεῖται ἀνεμπόδιστα ἡ (ἐπίσης αὐτοπεριορισμένη) ἐλευθερία τῶν τελευταίων⁴⁷, καὶ ἀφετέρου, τὴν ἴσοτητα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐννοια τοῦ «ν' ἀπολαμβάνῃ καθένας ... οὔτε πλειότερον οὔτε λιγώτερον ἀπ' ὅ, τι τοῦ πρέπει», δηλαδή, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ «κατ' ἀξίαν ἵσου»⁴⁸. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοια, ἡ «ἀληθινὴ ἐλευθερία» τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται στὸ «νὰ πράττῃ ἀνεμπόδιστως, οὐχὶ ὅ, τι θέλει, ἀλλ' ὅ, τι συγχωροῦν οἱ νόμοι», δηλαδή, νὰ «τὴν μεταχειρίζεται μὲ τρόπον, ὥστε νὰ μὴν ἐμποδίζει ἄλλου συμπολίτου κάνενὸς τὴν ἐλευθερίαν»⁴⁹. «Διὸ νὰ εἶναι νόμιμος», ὅμως, ὡς τέτοια, ἡ ἐλευ-

41. Πβ. Α. ΚΟΡΑΗ, Προλεγόμενα εἰς τὰ Ἀριστοτέλους Ἡθικὰ Νικομάχεια, Κοραῆς Ἀπαντα τὰ πρωτότυπα Ἔργα (ἀναστύλωσε καὶ ἔκρινε Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ), Ἀθήνα, Δωρικὸς 1964, τ. Α, σ. 337.

42. Αὐτόθι, σ. 340 (ἡ ὑπογρ. τοῦ ἰδίου).

43. Α. ΚΟΡΑΗ, Προλεγόμενα εἰς τὰ Ἀριστοτέλους Πολιτικά, Ἀπαντα, ἐνθ' ἀν., σ. 297 (ἡ ὑπογρ. τοῦ ἰδίου).

44. Αὐτόθι, σ. 300.

45. Αὐτόθι, σ. 304.

46. Αὐτόθι, σ. 294.

47. Αὐτόθι, σ. 299 (ἡ ὑπογρ. τοῦ ἰδίου).

48. Αὐτόθι, σ. 286.

49. Αὐτόθι, σ. 299.

θερία «πρέπει νὰ στηρίζεται εἰς τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἰσότητα τῶν πολιτῶν⁵⁰. Τότε μόνον ἀγαπᾶ κανεὶς οὐσιαστικὰ καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς πατρίδος του καὶ συντελεῖ στὴν εὐδαιμονία της.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὴν στοιχειώδη σύσταση χράτους, ἡ θεώρηση τῆς ἐλευθερίας φαίνεται, ώστόσο, πώς ἀρχίζει νὰ προσλαμβάνει μία διάσταση σὲ μεγάλο βαθμὸ διαφορετικὴ ἀπὸ ἔχεινη ποὺ τῆς προσέδιδαν μέχρι τώρα οἱ "Ἐλληνες στοχαστές. Συγχειριμένα, ἡ θεώρηση αὐτή, χωρὶς νὰ χάνει σὲ καμμία περίπτωση τὴν ἄμεση σύνδεσή της μὲ τὰ ἔθνικὰ ζητήματα, —ἀντίθετα, συνδέεται ἀμεσότερα μ' αὐτά, ἴδιαίτερα μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἔθνους, καὶ γιὰ τοῦτο ἵσως ἀποκτᾶ μεγαλύτερο βάθος—, τείνει νὰ διαφύγει ἀπὸ τὰ γνωστὰ σχήματα τῆς φιλοσοφίας τῶν Διαφωτιστῶν καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων καὶ —ύπερβαίνοντάς τα— νὰ ἀποκτήσει ἔναν εὐρύτερο ἰστορικὸ χαρακτήρα καί, ταυτόχρονα, —γεγονός ποὺ διείλεται στὴν ἐπίδραση τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ ἐμφαίνει ἔνα εἶδος παραδοξότητος—, μία θρησκευτικὴ, ἐν πολλοῖς πνευματοχρατική, ροπή⁵¹. Πρόχειται, ἄλλωστε, γιὰ μιὰ γενικότερη ἀλλαγὴ ποὺ ἐπέρχεται στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ ποὺ ἀπὸ ἔκει εἰσέρχεται στὸν ἑλλαδικό· μία ἀλλαγὴ ἢ δποία συνάπτεται μὲ τὴν ἰσχυρὴ τάση τῶν εὐρωπαϊκῶν χρατῶν πρὸς ἔθνικὴ ἐνοποίηση καὶ ποὺ ἐκφράζεται δικριβῶς μέσω δύο, ἀποφασιστικὰ λογοχρατικῶν καὶ συνάμα ἰστορικιστικῶν, ἴδεολογικῶν ρευμάτων ποὺ χυριαρχοῦν καὶ στὴν Ἑλλάδα, τοῦ ἐκλεκτισμοῦ καὶ τοῦ ἐγελιανισμοῦ. Τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα, ὅπο τὰ δποία τὸ πρῶτο στηρίζεται σὲ μία πνευματικὴ καὶ συντηρητικὴ καὶ τὸ δεύτερο σὲ μία ριζοσπαστικὴ θεώρηση τῆς ἰστορίας καί, χυρίως, τῆς πολιτικῆς, θὰ συνδεθοῦν, δπως εἶναι προφανές, τὴν περίοδο αὐτὴ μὲ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα⁵². Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ὁ ἀρχηγέτης τοῦ ἐκλεκτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, μαθητής τοῦ Cousin, φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς Πέτρος Βραΐλας-Ἀρμένης (1812-1884) θεωρεῖ δτὶ «πηγή» ὅλων τῶν μορφῶν ἐλευθερίας (πολιτική, ἀστική, σωματική, πνευματική)

50. Αὐτόθι, σ. 286. Γιὰ μία ἔκτενέστερη διάλυση τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας στὸν Κοραῆ, πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, "Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸ ἔργο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ, στὸ ἔργο Ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὸν νεοελληνικὸ στοχασμό, ἔνθ' ἀν., σσ. 36 κ.ἐ.

51. Πβ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, "Ἐλληνικὸς Ρωμαντισμός, ἔνθ' ἀν., σσ. 325 κ.ἐ.

52. Πβ. Α. ΚΟΥΚΗΣ, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Π. Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 216 κ.ἐ.

είναι ή «ἡθική ἐλευθερία», ή όποια, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν «νοητική», ἀποτελεῖ θεμελιώδες συστατικὸ τῆς «πνευματικῆς» ἐλευθερίας⁵³. Ἡ ἡθική ἐλευθερία διαχρίνεται ἀπὸ τέσσερα στάδια, «τὴν σύλληψιν, τὴν διάσκεψιν, τὴν ἀπόφασιν, καὶ τὴν ἔκτέλεσιν». ἀναφαίνεται, ὅμως, πλήρως μόνον στὸ τρίτο, καθότι στὰ ὑπόλοιπα τρία ὑπεισέρχονται διάφοροι «καταναγκαστικοί» παράγοντες κάθε φορά. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, — ἐδῶ είναι ἐμφανῆς ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη —συνιστᾶ μία «ἔξιν», καὶ μάλιστα τὴν «πρώτην ἔξιν», χάρη στὴν όποια καλλιεργεῖται καὶ σταδιακὰ παγιώνεται ὡς «αὔτεξούσιον»⁵⁴. μολοντοῦτο, προϋπάρχει κάθε ἔξιντος καὶ παντός αἰσθητοῦ ἡ φυχολογικοῦ μηχανισμοῦ ὡς «αὔτενέργεια τῆς προσωπικῆς ἀρχῆς». Ἡ ἡθική ἐλευθερία, ὡς ἡ ἀπροϋπόθετος «ἀρχικὴ πηγὴ τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ὅλων τῶν διανοημάτων καὶ τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου», συμπίπτει, τελικά, μὲ «αὐτὸν τὸν ἀνθρωπὸν»⁵⁵. Μέσω τῆς ἡθικῆς ἐλευθερίας ὁ ἀνθρωπὸς συγχροτεῖται ὡς σωματικὴ καὶ φυχοδιανοητικὴ ὑπόσταση καὶ οἰκοδομεῖ, κατ' ἐπέκταση, κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ δημιουργήματα· πρᾶγμα τὸ δποτὸ ἐπισυμβαίνει τελειότερα, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ αὐτὸς συγχροτεῖται μέσω τῆς ἐλευθερίας χυρίως ὡς ἡθικὸ πρόσωπο, δηλαδή, ὡς πρόσωπο ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν «ἡθικὴν ἀρετὴν»: τὴν ὑπακοὴν στὸν «ἡθικὸν νόμον» ποὺ παρέχει ὁ Θεός (ὡς τὸ ὑφίστο "Ον τὸ δποτὸ ἐνυπάρχει στὴν ἀνθρώπινη νόηση) καὶ ποὺ ἔγκειται —σύμφωνα μὲ μία αὐστηρῶν χριστιανικῶν προϋποθέσεων παραλλαγὴ τῆς καντιανῆς προσταγῆς— στὸ νὰ πράττει κανεὶς τὸ «τέλος» του (τὸν προορισμό του στὴ γῆ) κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε αὐτὸ νὰ «συνδυάζεται» καὶ «συναρμολογεῖται» μὲ τὸ «τέλος» τῶν ἄλλων ἀνθρώπων⁵⁶. "Ετσι, τίθενται τὰ θεμέλια γιὰ τὴ

53. Πβ. Π. ΒΡΑΤΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ, Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Στοιχεῖα, *Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη Φιλοσοφικὰ Ἐργα*, ἐπιμ. ἐκδόσεως καὶ παρουσιάσεως ὑπὸ Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΙΚ. Δωδοῦ, στὴ σειρὰ Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, τόμ. IA', Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 386-7. Πβ. καὶ Α. ΚΟΥΚΗ, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 129 κ.έ.

54. Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Στοιχεῖα, ἔνθ' ἀν., σ. 391.

55. Π. ΒΡΑΤΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ, Περὶ Προνοίας, *Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη Φιλοσοφικὰ Ἐργα*, ἐπιμ. ἐκδόσεως καὶ παρουσιάσεως ὑπὸ Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΓΛΥΚΟΦΡΥΝΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, στὴ σειρὰ Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, τόμ. 4B, 'Αθήνα 1974, σσ. 144-5.

56. Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Στοιχεῖα, ἔνθ' ἀν., σ. 396. Πβ. καὶ Α. ΚΟΥΚΗ, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Π. Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 129 κ.έ.

δημιουργία ἐνὸς φιλελεύθερου κράτους δικαίου, ἀρχικὰ στὸ πλαίσιο μιᾶς συνταγματικῆς μοναρχίας καὶ διργότερα, —ὅσο ἡ ἀνθρώπινη νόηση διαφωτίζεται—, σ' ἐκεῖνο μιᾶς ἀστικῆς δημοκρατίας⁵⁷. πρᾶγμα ποὺ, σύμφωνα μὲ τὰ ἀγγλικὰ καὶ μερικῶς τὰ γαλλικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς τὰ δόποια ὁ Βραΐλας ἀκολουθεῖ, μπορεῖ νὰ δόδηγήσει σταδιακὰ καὶ σὲ μία εύνοϊκὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπίλυση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος⁵⁸.

Μὲ διαφορετικό, ἔξαλλου, τρόπο ἀπ' ὅ,τι ὁ Βραΐλας προσεγγίζουν τὴν ἐλευθερία καὶ, μέσω αὐτῆς, τὸ ἔθνικὸ ζήτημα οἱ θεωρητικοὶ ἐκεῖνοι πού, ἐμπνεόμενοι λιγότερο ἢ περισσότερο, ἀπὸ τὸν ἑγελιανισμό, συνθέτουν μία πανθεϊστικὴ φιλοσοφία καὶ πού, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ ἴδιαίτερα τὴν ἐπίλυση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἀκολουθοῦν, ώς ἐκ τούτου, μία — ρωσικῆς χυρίως ἐμπνεύσεως — ταχτικὴ ἀμέσου ἀντιπαραθέσεως μὲ τὴν Τουρκία. Ἔτσι, γιὰ τὸν φιλόσοφο καὶ οἰκονομολόγο Μᾶρκο Ρενιέρη, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἡ φιλοσοφία εἶναι πολιτικὴ καὶ μάλιστα ἔθνικὴ ὑπόθεση («ὅπισθεν τοῦ πολιτικοῦ τῆς Ἀνατολῆς ζητήματος, ὑπάρχει τὸ φιλοσοφικὸν τῆς Ἀνατολῆς ζήτημα»⁵⁹), ἡ ἐλευθερία δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς φυχικό, ἥθικὸ ἢ διανοητικὸ χαρακτηριστικὸ ἀλλά, πολὺ περισσότερο, μία μεταφυσικὴ κατηγορία μὲ ιστορικὴ διάσταση: ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Χριστό, ἢ τὸ Ἐγώ καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς Μεγάλους Ἀνδρες (ἀτομικότητα), οἱ δοποῖοι ὑπεισέρχονται ώς διαμεσολαβητικοὶ χρίκοι, ώστε νὰ παραχθοῦν «ἐλευθέρως» τὰ γεγονότα ποὺ σὲ κάθε περίπτωση συμβαίνουν ἀναγκαῖα στὴν ιστορία («εἰς ὅλα εἶναι ἔμφυτον τὸ ἀναγκαῖον») καὶ συμβολίζονται ἀπὸ τὸν Θεὸν ἢ τὸν Λαό⁶⁰. Δεδομένου, ὅμως, ὅτι, ὅσο παράδοξο κι ἀν φαίνεται αὐτό, ὁ Θεός-Λαός-Ἀναγκαιότητα ἐνέχει μία πιὸ αὐθεντικὴ μορφὴ ἐλευθερίας ἀπ' ὅ,τι ὁ Χριστός-Ἐγώ-Μεγάλοι Ἀνδρες, —κατὰ τοῦτο καὶ χυριαρχοῦσε μέχρι τὸν Μεσαίωνα, μετὰ τὸ τέλος τοῦ δοποίου (Νεώτεροι Χρόνοι) ἀρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία μὲ ἀφορμὴ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καρτέσιος ἀνέτρεψε τὴν ἔννοια τῆς αὐθεντίας —, ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία δὲν

57. Θεωρητικῆς καὶ Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Στοιχεῖα, ἔνθ' ἀν., σσ. 463 κ.έ. Α. Κούκη, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Π. Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 390 κ.έ.

58. Πβ. Α. Κούκη, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 290 κ.έ.

59. Πβ. Μ. ΡΕΝΙΕΡΗ, *Φιλοσοφίας τῆς ιστορίας Δοκίμιον*, 'Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Φιλολάου Τυπογραφίας, 1841, Προλ. σ. γ'. Πβ. ἀναλ. καὶ Α. Κούκη, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Πέτρου Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 235 κ.έ.

60. Φιλοσοφίας τῆς ιστορίας Δοκίμιον, ἔνθ' ἀν., σσ. 9 κ.έ. (οἱ ὑπογρ. τοῦ Ρενιέρη).

μπορεῖ νὰ στηρίζεται παρὰ μόνον στὴν ἔνωση τοῦ Λαοῦ καὶ τοῦ Ἀτόμου ἢ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ, δηλαδὴ στὸ "Ἄγιον Πνεῦμα"⁶¹. Τοῦτο μάλιστα θὰ ἐπιτευχθεῖ κατὰ τὸν Ρενιέρη, μόνον ὅταν ἡ Ἑλλάδα ἐπαναχτήσει, καὶ μάλιστα μὲ δικές της κατὰ χύριο λόγο δυνάμεις, τὴν Ἀνατολήν μὲ ἄλλα λόγια, ὅταν ἡ Δύση ("Ἀτομο-Χριστός") ἐγκαθιδρυθεῖ καὶ πάλι στὴν Ἀνατολή (Θεός-Λαός) ἢ καί, ἀντίστροφα, ὅταν ὁ Λαός ἐπανασυμφιλιωθεῖ μὲ τὸ Ἀτομο, ὅχι μὲ τὶς ἐνέργειες τῆς Δύσεως (συμβολικά: ὅταν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορευθεῖ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Γενοῦ) ἀλλὰ μὲ ἔχεινες χυρίως τῆς Ἑλλάδος ὡς τμῆματος τῆς Δύσεως (ὅταν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορευθεῖ ἐκ τοῦ Πατρός, δηλαδὴ, ἀπὸ τὴν Ἀνατολή διὰ τοῦ Γενοῦ)⁶².

'Ανάλογη —καὶ κατὰ πολὺ μάλιστα πιὸ ριζοσπαστικὴ— εἶναι, τὴν ἴδιαν ἐποχὴν, καὶ ἡ θεώρηση τοῦ ιστορικοῦ καὶ φιλοσόφου Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου. Γι' αὐτὸν πίσω ἀπὸ τὸ «φλοιωδες περιτύλιγμα» κάθε «θεωρίας τῆς Μεταφυσικῆς ἢ τῆς Θεολογίας» ὑποκρύπτεται ἡ «ἱστορικὴ οὐσία»⁶³. Ἡ οὐσία αὐτῆς, καθὼς καὶ «ἄποιν τὸ σύστημα τοῦ κόσμου», ἐμπεριέχεται στὸ «δόγμα τοῦ Εὐαγγελίου περὶ μιᾶς καὶ Τριαδικῆς Θεότητος», τὸ δποῖο ὑποδηλώνει —μὲ ἀρχετὰ πανθεϊστικὸ τρόπο— ὅτι «εἰς τὸ ἀπειρον τοῦ χρόνου ἢ ποικιλία τῆς πλάσεως καὶ ἡ ἐνότης τοῦ Πλάστου συναποτελοῦσιν ἐν καὶ τὸ αὐτό»⁶⁴ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δποίου θεμελιώνεται ἡ «ἱστοριονομία» ὡς ἡ πλέον ἔγχυρη ιστορικὴ μέθοδος: ἔχεινη ποὺ στηρίζεται στὴν ἀντίληψη ὅτι «πᾶν ἔχαστον γινόμενον ἐμπεριέχει ἐν ἑαυτῷ τὰ γεννητικὰ του αἴτια», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητο, τελικά, ἀπὸ τὸν Θεό, μολονότι ἀρχικὰ συνιστᾶ δημιούργημά του⁶⁵. Δυνάμει τῆς Ἁγίας Τριάδος, ποὺ ἐκφράζεται διαδοχικὰ μέσα ἀπὸ ἀνάλογες ἢ ὅχι ιστορικὲς φάσεις, ὁ Θεός, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν «Ἀνάγκην» καὶ τὸν «λαόν» ἢ τὴν «ἐνότητα», ἐνσαρκώνεται στὸν Χριστό. Ὁ τελευταῖος, καθὼς ἐκπροσωπεῖ τὴν «ποικιλίαν» καὶ τὴν «χάριν» (ὡς ἀρνηση

61. Αὐτόθι, σ. 50 χ.ἔ. (οἱ ὑπογρ. τοῦ Ρενιέρη).

62. Αὐτόθι, σ. ζ' (οἱ ὑπογρ. τοῦ Ρενιέρη). Πβ. καὶ Α. Κούκη, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Π. Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 240-1.

63. Πβ. Σπ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, "Ἄσματα Δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ιστορικῆς περὶ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, Κερκύρα, Τυπογραφεῖον Ἐρμῆς, 1852 (ἀνατ. Βιβλ. Δ.Ν. Καραβία, Ἀθήνα, MCMLXXXVI), σσ. 19-20.

64. Αὐτόθι, σ. 125.

65. Αὐτόθι, σ. 19. Πβ. ἀναλ. καὶ Α. Κούκη, *Η φιλοσοφία της ιστορίας του Π. Βραΐλα-Αρμένη*, ἔνθ' ἀν., σσ. 231 χ.ἔ.

καὶ «διασκέδασιν» τῆς Ἀνάγκης καὶ ὡς συναίσθηση ἀγάπης), σηματοδοτεῖ τὴν μετάβαση στὴν ἀνθρωπότητα, δημιουργώντας ἔτσι τὴν Σοφία καὶ τὴν Ἐλευθερία ὡς συνοικείωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ⁶⁶. Μολοντοῦτο, ὁ «τριαδικός» αὐτὸς «τῆς ἐνότητος τύπος», παρὰ τὶς διαρκεῖς ἴστορικὲς ἔκφανσεις του, δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀκόμη κατὰ τρόπον αὐθεντικό, δηλαδή, κατὰ τρόπον, ώστε ἡ Σοφία καὶ ἡ Ἐλευθερία νὰ ἀποτελοῦν διαλεκτικὴ συνύφανση τοῦ λαοῦ ὡς «ἔμφυχου ἀντιπροσωπεύσεως ... τῶν ἐμφύτων ροπῶν» καὶ «τῆς γλώσσης» μιᾶς «φυλῆς»⁶⁷ ποὺ θὰ στηρίζεται σὲ μία Θρησκεία «δόμαδική» καὶ «χοινοτική», ὅπως ἡ Ὁρθοδοξία⁶⁸, καὶ σὲ μία ποικιλία μὲ τὴν ἔννοια τῆς «χοινωνικῆς ἴσότητος»⁶⁹. Κάτι τέτοιο ὀναμένεται νὰ ἐπιτευχθεῖ σταδιακὰ μόνον στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς καὶ ἑθνικῆς ὀνειρίξεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὸν βαθμὸ πού «ὁ τριαδικὸς τῆς ἐνότητος τύπος», ἔκφράζοντας τὴν συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσῳ τῆς συζεύξεως τοῦ μεσαιωνικοῦ «λαοῦ», ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὑψηλότερη ἔκφαση ἴσονομίας, καὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἀτομικότητος, ἡ ὅποια προετοίμασε στὰ μέτρα τοῦ δυνατοῦ αὐτήν, —δηλαδή, μέσῳ τοῦ ἐνιαίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ⁷⁰—, θὰ ὀδηγήσει: α) σὲ ἐπίπεδο «Πολιτεύματος» ἀρχικὰ σὲ ἓνα «οὐχὶ ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ μονάρχου, ἀλλ' ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἑθνικότητος,... κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἡττον ἀπόλυτον μοναρχικὸν πολίτευμα», καί, στὴ συνέχεια, στὸ «τελειότερον παράδειγμα ἴσονομης συντεταγμένης Δημοκρατίας» ὡς δεῖγμα ἐπανόδου στὴν πλέον ὑψηλὴ «αὐτονομία» καὶ β) σὲ ἐπίπεδο «Ἀποστολῆς», στὴν ἐπανάκτηση τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς «Νέας Ἑλλάδος»⁷¹.

Τέτοιου εἶδους ἀπόφεις, —τὶς ὅποιες ὁφείλουμε νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη μας, ἐὰν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ Στρατούλη καὶ τοῦ Γρατσιάτου, καὶ ἴδιαίτερα τὶς θέσεις τους γιὰ τὴν Ἐλευθερία—, ἔκφράζονταν ἀπὸ τὰ μέσα καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ ἀρκετὰ πιὸ ριζοσπαστικὸ τρόπο ἀπὸ ἴδεολογικοὺς κύ-

66. "Ἄσματα Δημοτικά, ἔνθ' ἀν., σσ. 125-6.

67. Πβ. Σπ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, *Βυζαντιναὶ Μελέται. Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἑθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Ι' ἑκατονταετηρίδος μ.Χ.*, Ἐν Ἀθήναις, τύποις Χ. Νικολαΐδου-Φιλαδελφέως, 1857 (ἀνατ. Βιβλ. Ν. Καραβία, Ἀθῆναι MCMLXXVI), σσ. 693-4.

68. "Ἄσματα δημοτικά, ἔνθ' ἀν., σσ. 143 x.ἐ.

69. *Αὐτόθι*, σσ. 582 x.ἐ.

70. *Αὐτόθι*, σσ. 584/5.

71. *Αὐτόθι*, σσ. 584/5 (οἱ ὑπογρ. τοῦ Ζαμπέλιου).

χλους οἱ ὁποῖοι δῆλωναι φανερὰ τὸ φιλορωσικὸ πνεῦμα τους καὶ τὴν ἴσχυρὴ ἀντιδυτικὴ διάθεσή τους, ἔκμεταλλευόμενοι πρὸς τοῦτο κατὰ τρόπο πολὺ πιὸ αὐθεντικό βασικὲς ἀρχὲς τοῦ ἐγελιανισμοῦ. "Ἐτσι, λ.χ., κατὰ τὴν ἐφημερίδα «Ἄιών» ἡ ἐκδίπλωση ὅλων τῶν κοινωνικῶν μορφῶν ζωῆς ἀποτελεῖ «ἀνάπτυξιν τῆς ἰδέας τοῦ θεοῦ»⁷² καί, γιὰ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, τοῦ ἴδιαίτερου θεοῦ κάθε ἔθνους· μία ἰδέα πού —μὲ ἀρκετά, ὅντις ἀυθεντικά, ἐγελιανὸ τρόπο— συμπίπτει μὲ τὸν «τύπον τῆς νοήσεως ἐκάστου λαοῦ»⁷³: μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ἡ ἐλευθερία συνιστᾶ ἔθνικὴ ὑπόθεση καὶ ἐπιτυγχάνεται μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ ἔνα ἔθνος ἀνάπτυξει στὸ ἔπαχρον ὅλα τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ ἀρμόζουν, ἀποφεύγοντας τὴν ἐνσωμάτωση ξένων ἰδεῶν καὶ θεσμῶν· κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὀδηγεῖται στὴν αὐτοσυνειδησία ὡς ἐννόηση του δικοῦ του «θεοῦ»⁷⁴ καὶ ὡς ἀπόρριψη τοῦ «ξένου θεοῦ», καθότι ὁ τελευταῖος οὐσιαστικὰ καὶ σὲ σύγχριση μὲ τὰ ζωντανὰ στοιχεῖα τοῦ ἔθνους εἶναι κάτι «νεκρόν». ὀδηγεῖται, δηλαδή, στὴν ἀνάδειξη τοῦ Θεοῦ ὡς προσώπου⁷⁵. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, αὐτὴ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν «Ἄιώνα» ὡς ἐνσυνείδητη καὶ πλήρης ἀνάπτυξη τῶν ἔθνικῶν θεσμῶν καὶ ὡς διάδοση αὐτῶν στὴν Ἀνατολὴ χωρὶς καμία δυτικὴ παρέμβαση⁷⁶.

II. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Κ. ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ

1. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ὡς θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ φιλοσοφία ὡς "διάγνωσις" αὐτοῦ

Κατὰ τὸν Στρατούλη, —ποὺ ὅπως ἥδη τονίστηκε, ἀκολουθεῖ, σὲ γενικὲς γραμμὲς καὶ μὲ ἀρκετὲς ἀσφαλῶς διαφοροποιήσεις, τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐκλεκτισμοῦ κατὰ τρόπο αὐθεντικό, δηλαδή, κατὰ τρόπον, ὡστε νὰ ἀνα-

72. Πβ. Ἐφημ. *Ἄιών*, ἀρ. φύλλ. 737.

73. Αὐτόθι, ἀρ. φύλλ. 739.

74. Αὐτόθι, ἀρ. φύλλ. 739.

75. Αὐτόθι, ἀρ. φύλλ. 737 (ἡ ὑπογρ. τοῦ «Ἄιώνα»).

76. Αὐτόθι, ἀρ. φύλλ. 739: «'Αλλὰ ἡ μεγάλη τούτη ἀποστολὴ του ἐλληνικοῦ ἔθνους ... σκοπὸν ἔχει νὰ ἐνοήσῃ τὸν θεὸν του ... νὰ μορφώσῃ τὴν ἐλληνικὴν κοινωνίαν κατ' εἰχόνα καὶ καθ' ὅμοιώσιν αὐτοῦ, νὰ διαδώσῃ τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς εἰς τὴν 'Ασίαν».

δειχνύεται περισσότερο ἡ καντιανίζουσα καὶ ἐγελιανίζουσα καὶ λιγότερο ἡ θεοκεντρικὴ συνιστῶσα τοῦ τελευταίου—, ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ δημιούργημα τοῦ «πνεύματος» (ώς τὸ σύνολο τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου) καὶ, ἀκριβέστερα, τῆς πλέον θεμελιώδους δυνάμεως αὐτοῦ, τῆς «συνειδήσεως». Ἡ ἐλευθερία σχεδὸν ταυτίζεται μὲ τὸ πνεῦμα, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ συνιστᾷ τὴν ἕδια τὴν αὐτενεργὸ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαλεύκανση τῆς ἔννοιας καὶ τῆς λειτουργίας τῆς συστήνει, ώς ἐκ τούτου, ἔμμεσα πλὴν δυναμικά, τὸ θεμελιώδες ὄντικείμενο τῆς φιλοσοφίας, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ τελευταία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἀποκλειστικὴ μελέτη μιᾶς τέτοιας ὑποστάσεως⁷⁷. Ὁ Στρατούλης, στὴν προσπάθεια νὰ συμβιβάσει —σύμφωνα μὲ τὴν ἐκλεκτικὴ καὶ καντιανὴ διάθεση του— τὶς ἀρχὲς τοῦ ἴδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ἐμπειρισμοῦ, θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς ώς σωματικὴ καὶ φυχοδιανοητικὴ ὄντότητα χαρακτηρίζεται χυρίως ἀπὸ τρεῖς νοητικὲς καὶ ἡθικὲς δυνάμεις: τὴν «διάνοιαν», τὴν «θέλησιν» καὶ τὸ «αἰσθῆμα». αὐτές, μολονότι ἀρχικὰ εἶναι «ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συμπεφυτευμέναι», ἀναπτύσσονται, ώστοσο, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μέσῳ τῆς ὥριμάνσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως· κατὰ τέτοιον ὅμως τρόπο, ὥστε ὁ ἀνθρωπὸς τὶς βλέπει νὰ ἐκτυλίσσονται «ὑπὸ τοὺς ἴδιους ... ὀφθαλμούς» ώς «ἐσωτερικά» ἢ «φυχολογικά», δηλαδή, ώς «ἄϋλα», γεγονότα· πρᾶγμα ποὺ συστήνει τὴν ἕδια στιγμὴ τὴν «συνείδησιν» ώς «συνείδησιν τῆς διανοίας, τῆς θελήσεως, τοῦ αἰσθήματος», μὲ μία λέξη, ώς «αἰσθήματος τῆς ζωῆς»⁷⁸. Κατὰ συνέπεια, κάθε ἀνθρωπὸς «πλουτεῖ τῆς ἴδεας τοῦ ἄϋλου», ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται μέσῳ τῶν τριῶν «ἄϋλων» φαινομένων, τοῦ «διανοήματος», τοῦ «βουλήματος» καὶ τοῦ «αἰσθήματος», μὲ ὀφετηρία τὴν δποία —καὶ σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴ φυχολογικὴ μέθοδο τῶν ἐκλεκτικῶν— ἀνάγεται, ἀρχικά, στὴν δϋλότητα ώς ὅν (χάρη στὴν δναφορὰ τῆς διανοίας, τῆς θελήσεως καὶ τοῦ αἰσθήματος στὸ «ὅν» τὸ «διανοούμενον», τὸ «θεῖον» καὶ τὸ «αἰσθανόμενον») καί, στὴ συνέχεια, στὴν ἴδεα τῆς «φυχῆς» ώς «πεπερασμένου πνεύματος» καὶ τοῦ «Θεοῦ» ώς «ἀπείρου πνεύματος», δηλαδή, ώς ὅντων ἄϋλων, πλὴν ὅμως ὑπαρκτῶν⁷⁹. Ἡ τριαδικότητα τοῦ «διανοούμενου ὅντος», τοῦ «πεπερασμένου πνεύματος» καὶ τοῦ

77. Πβ. Κ. ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ, *Πραγματεία Φιλοσοφίας*, χλπ., 'Εν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Γ. Καρυοφύλλη, 1864, σσ. 1 κ.έ.

78. Αὐτόθι, σ. 13.

79. Αὐτόθι, σ. 13.